

University of HUDDERSFIELD

University of Huddersfield Repository

Andrews, Ian

Het dateren van sanden met goudstempeling

Original Citation

Andrews, Ian (2007) Het dateren van sanden met goudstempeling. Boek behoud bericht, 18 (3). pp. 117-123. ISSN 1382-8118

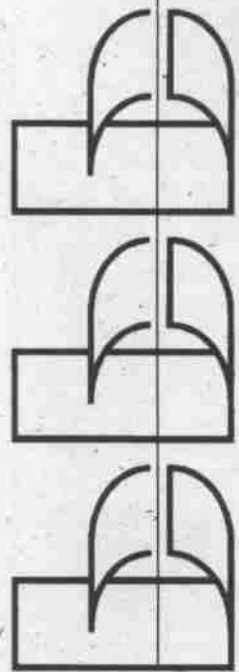
This version is available at <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/5987/>

The University Repository is a digital collection of the research output of the University, available on Open Access. Copyright and Moral Rights for the items on this site are retained by the individual author and/or other copyright owners. Users may access full items free of charge; copies of full text items generally can be reproduced, displayed or performed and given to third parties in any format or medium for personal research or study, educational or not-for-profit purposes without prior permission or charge, provided:

- The authors, title and full bibliographic details is credited in any copy;
- A hyperlink and/or URL is included for the original metadata page; and
- The content is not changed in any way.

For more information, including our policy and submission procedure, please contact the Repository Team at: E.mailbox@hud.ac.uk.

<http://eprints.hud.ac.uk/>

Boek Behoud Bericht

het tijdschrift voor boekbindend en boekminnend Nederland

18^e JRG. NR. 3 JULI 2007

Verschijnt 5 x per jaar

Losse nummers € 5,-

Papierscheppen bij De Middelste Molen
(Zie excursieverlag op blz. 109)

In dit nummer o.a..

- excursieverlag
- langsteekbinding
- uitgebreide agenda
- museumhandschoenen
- grafisch lyceum utrecht 100 jaar
- boekbindersgezelschap 'het kapitaal'
- dateren van banden met goudstempeling

HET DATEREN VAN BANDEN MET GOUDSTEMPELING

*Ian Andrews**

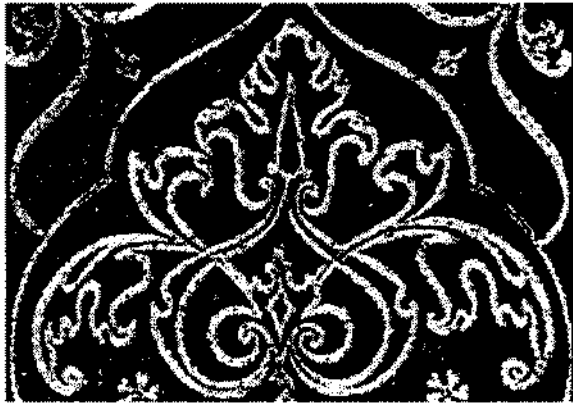
Recent onderzoek heeft uitgewezen dat er significante verschillen bestaan tussen de diverse typen goudversiering op West-Europese boekbanden. Deze verschillen zijn te herleiden tot de tijd waarop de banden werden afgewerkt. De basis van deze verschillen reikt verder dan de toen heersende modagrillen. Het lijkt erop dat deze basis overal in West-Europa dezelfde was.

Onderzoek □ Het (Britse) onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, richt zich op de tussen 1500 en 1800 in West-Europa gemaakte boekbanden. Het begint in de tijd waarin de boekenproductie grote vormen aannam en eindigt aan het begin van de Victoriaanse periode waarin de boekversiering op nostalgische wijze teruggreep naar versieringen uit vroegere tijden. Het lijkt erop dat vóór de zestiende eeuw de bandversiering was gestoeld op drie belangrijke uitgangspunten:

- 1) Rechthoekige kaders, met daarin een set van concentrische vierkanten, of kaders met daarin puntjes en kruisjes;
- 2) Ontwerpen die zijn gebaseerd op ruitjes of diagonale kruisjes;
- 3) Diverse soorten ontwerpen in het midden en / of op de hoeken.

Rechthoekige patronen van opeenvolgende kleine stempels werden vooral door Spaanse binders toegepast, terwijl de vroeg-Koptische binders vooral ruitjes en diagonale kruisjes toepasten. Het aanbrengen van versieringen in het midden en op de hoeken van de band lijkt eigenlijk bijna alleen maar te zijn toegepast in de Christelijke culturen en dit type versiering wordt vaak aangetroffen op boeken uit de periode van de vroeg-katholieke kerk. Hier werd de bandversiering gemaakt door het aanbrengen op de band van vijf grote, halfronde edelstenen. Deze drie stijlen waren aan het begin van de zestiende eeuw alom vertegenwoordigd en bij het ontwerpen van de boekomslagen dienden de algemene kenmerken van de stijlen als voorbeeld. In de zestiende eeuw oefent de Arabisch / Islamitische cultuur grote invloed uit bij het ontwerpen van Europese boekbanden. Dit is niet zo verbazingwekkend omdat men er over het algemeen vanuit gaat dat goudstempeling op leren banden zijn oorsprong heeft in Italië. Deze kwam daar naartoe met Joodse ambachts-

lieden toen deze aan het einde van de vijftiende eeuw gedwongen werden Spanje te verlaten. En in die tijd waren het juist de Italiaanse handelslieden die op grote schaal handel dreven met het Midden-Oosten. Zodoende was er

Afb. 1:

Arabisch Motief op een in Parijs gemaakte band (c. 1540).

De basis van dit motief is hoofdzakelijk opgebouwd uit een paar ronde elementen die in het centrum naar elkaar toe omhoog komen, gelijk een ui. Op dit hoogste punt staat gewoonlijk een lotuskelk afgebeeld. Uit de embrionische levensvorm aan de basis komt een paar bloemstelen te voorschijn die naar buiten toe uitsteken. In dit voorbeeld zitten er bladeren aan in de 'fantasie'-stijl.

een grote uitwisseling met Arabische kunst, architectuur en textiel(versiering) waardoor de Italiaanse boekbinders haast als enige in staat waren de Arabische invloeden te verwerken bij het goudstempe-len van de boekbanden.

Invloeden □ Door dit onderzoek is men erachter gekomen dat er door de tijd heen subtiele, systematische veranderingen optreden in bijna ieder kenmerk van een ontwerp of motief. Zo kunnen er, bijvoorbeeld, in de veel voorkomende stijl die nog

het meeste weg heeft van lange, bewerkte riempjes, zeven stadia worden herkend. Deze stijl was een van de voornaamste die werd toegepast vanaf het midden van de zestiende tot het midden van de achttiende eeuw. Hij bleef dus twee eeuwen populair. Ieder stadium wordt heel precies gekenmerkt door bepaalde eigenschappen. Maar de diverse stadia volgen elkaar niet altijd op in de tijd.

Twee andere, veel voorkomende, 'stijlen' zijn op deze wijze te herkennen. Toch dacht men vroeger dat het geen aparte ontwerpstijlen waren. Het betreft de 'kant' en de 'florale' stijlen.

De kant-stijl □ In het verleden werd 'kant' toegepast om een bepaald type bandversiering te beschrijven. De omschrijving 'kant' geeft niet alleen een zeer toepasselijke classificatie voor diverse soorten bandversiering maar maakt het ook mogelijk een exacte omschrijving te geven voor heel veel specifieke kant-ontwerpen. Hierdoor wordt het mogelijk om qua band-determinatie helemaal terug te gaan naar het begin van de zestiende eeuw, ge-

bruik makend van materiaalsoorten, snijtechnieken en geborduurde kantpatronen. Zodoende zou het kunnen zijn dat deze banden de 'bewaarplassen' zijn van de in die tijd toegepaste kantpatronen, zoals gevlochten, metaalachtig en ruitvormig. De precisie waarmee sommige van de bijzondere kantkwaliteiten, zoals de Brusselse, de naaldkant uit Sedan, de naaldkant uit Venetië en de applicatiewerken uit Milaan en Turijn, in het goudwerk op de banden is vertegenwoordigd, is heel verbazingwekkend. Er is namelijk een groot verschil tussen de materiaalsoorten die op de twee ambachtsgebieden worden gebruikt: de zeer fijne draad bij het kantwerk en de zware metalen stempels

Afb. 2:

Voorbeeld van applicatiewerk op een in Rome gemaakte band (c. 1730). Het goudwerk op deze band komt nauw overeen met de stijl van bepaalde soorten kantwerk dat in die tijd werd vervaardigd in Milaan en Rome.

en fileten met het bladgoud en de grondering bij het afwerken van de boekband.

Even na het midden van de zeventiende eeuw slaagden Engelse en Italiaanse binders erin het etherische karakter van het alderdunste Vlaamse kant uit te drukken in de goudbewerking. Ontwerpen waarin de kenmerken van het kant tot uitdrukking worden gebracht, zijn voor het eerst te zien op banden uit de periode 1625 – 1650, ze beleven hun hoogtepunt tussen 1650 en 1685 waarna ze steeds minder voorkomen om tenslotte na het midden van de achttiende eeuw snel te verdwijnen.

De florale-stijl □ Door het gebruik van bloemen en bladeren bij het versieren van boekbanden goed in ogenschouw te nemen, is het mogelijk om de vele stadia waarin bladeren, stengels en individuele bloemkelken werden toegepast te herkennen en te definiëren. Daarbij geeft de manier waarop bladermotieven zijn toegepast ook nog een indicatie van de chronologische volgorde van een ontwerp. Gedurende de achttiende eeuw, bijvoorbeeld, bevatten de ontwerpen dikwijls bladerranden waarin gewoonlijk veel bloemkelken werden verwerkt. Aan het begin van de eeuw verschijnen deze 'borders' op zeer gestileerde wijze, maar na 1730 worden ze natuurlijker. Vanaf circa 1750 tot 1780 treedt een heel weldadige vorm van een bladerrand op de voor-

grond. Daarin zitten zeer gestileerde vormen die karakteristiek zijn voor deze periode en zich het best laten omschrijven als de 'kandelaar'-vorm.

De zestiende eeuw is een periode waarin men de neiging heeft planten en bloemen heel gestileerd weer te geven, met uitzondering van de tweede helft van de eeuw, van 1550 tot circa 1610, waarin de bladeren dikwijls werden afgebeeld als 'eikenbladeren' die een heleboel nerven bevatten. Dit was echter zeer ongebruikelijk voor deze tijd. Het afbeelden van kleine plantenvormen kwam in de achttiende eeuw heel veel voor, met name tussen 1730 en 1790.

Het is duidelijk dat er bloemen zijn die in bepaalde perioden erg populair waren. Dit geldt, bijvoorbeeld, voor madeliefjes tussen 1650 en 1710 en ook weer tussen 1750 en 1790. De klassieke 'kamille'-soorten, gebaseerd op de

Afh. 3:

Voorbeeld van een tulp zoals afgebeeld op een band uit c. 1682. Deze band behoort tot de Engelse 'Cottage Roof'-stijl. De kelk van de tulp is zeer realistisch uitgevoerd, de steel is erg gestileerd.

kamperfoelie, waren gedurende de hele achttiende eeuw populair, vooral tussen 1740 en 1780. Vanaf 1700 werd ook de acanthus populair, met als hoogtepunt de periode tussen 1740 en 1765, ofschoon een eerdere vorm daarvan is te zien op banden uit de vijftiende eeuw.

Vanaf 1540 waren fantastische bladervormen in zwang, maar deze waren rond 1565 al weer verdwenen. Onder de verschillende bloemkelken kwam de lotusbloem het vaakst voor. Als versieringsmotief werd de kelk van deze

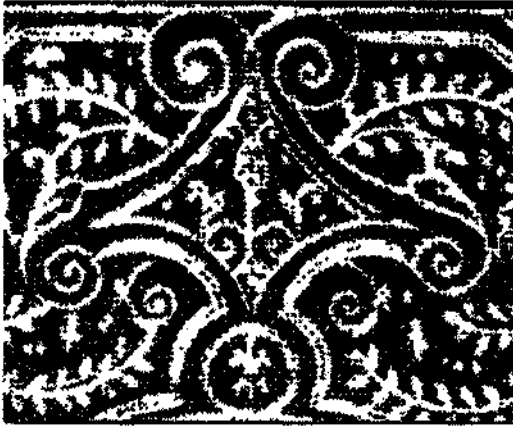
bloem zo vaak gebruikt in de zestiende en zeventiende eeuw dat het mogelijk is daarin heel veel 'standaardvormen' te onderscheiden: de 'vette' lotus, de 'Paisley' lotus, kelken met drie of vijf bloembladen, lotusknoppen op stengels, lotuskelken met een ronde onderkant en diverse uitvoeringen met geveerde bladeren. De overeenkomst tussen deze motieven en die in de Islamitische architectuur wijst erop dat ze moeten zijn verkregen via handelscontacten met Arabië.

Arabische invloeden □ In het begin van de zestiende eeuw kwam een opvallende randversiering betrekkelijk veel voor, gebaseerd op een traditioneel Persisch motief dat bestaat uit een zich herhalend paar cirkels die worden opgefleurd met palmbbladeren en lotusknoppen. Ontwerpen uit het midden van eeuw (1540 tot ca. 1570) worden gekarakteriseerd door een complexe struc-

tuur die wordt omschreven als 'het Arabisch motief'. Dit motief komt in deze periode zo vaak voor in de boekbandversiering dat vijf versies daarvan kunnen worden gedefinieerd. Ze delen alle de volgende vorm-kenmerken: geometrisch, floraal, gedegenereerd, groot, toegeknepen, en vormen die precies vallen binnen de omtrekken van een lotuskelk. Uit de vorm van het Arabisch motief en gezien alle details die daarin zijn verwerkt, lijkt het zo goed als zeker dat dit ontwerp is gebaseerd op de vrouwelijke anatomie. Dit zou dan overeenkomen met de veel voorkomende aanwijzing van een klein, nieuw 'embrionisch leven' in het midden van bijna iedere bloemknop die als bandversiering wordt gebruikt. Ook dit heeft weer te maken met het oosterse, mythologische verband tussen de levensprocessen en de lotusplant. Het is intrigerend dat uit andere bronnen blijkt dat de lotuskelk wordt omschreven als 'tulp'. Dit ondanks het feit dat de tulpenplanten tot aan het begin van de zeventiende eeuw niet bekend waren in Europa terwijl het motief ervan al een eeuw ervoor algemeen werd gebruikt. Hoe dan ook, de Turkse tulp, waarvan de moderne tulp is afgeleid, had een geheel andere vorm. Hij had lange, slanke bloembladen terwijl de vorm die daarvan werd afgeleid in Holland en die in het begin van de zeventiende eeuw tot de 'tulpengekke' leidde, het uiterlijk had van de moderne tulp. Overeenkomstig de Europese tulpengekke verschijnen hele realistische bloemkelken op de boekbanden. Deze stellen zonder enige twijfel tulpen voor.

Andere vormen □ Aanwijzingen die duiden op een chronologische variatie zijn vaak te vinden in de kleinere ontwerpdetails. Op banden uit de periode 1540-1570 hebben de bladeren dikwijls op hun punten duidelijke inkepingen. Zowel de lotus als de kamschelp, waarvan de vormen steeds weer veranderen, komen uitbundig voor in de bandversiering van de hier besproken drie eeuwen. Een ander type versiering betreft een klein motief dat lijkt op een minuscule vaas met twee ronde oren. De vaas verschijnt in de tweede helft van de zestiende eeuw en wordt in tal van variaties gebruikt tot aan het einde van de achttiende eeuw. Het voorkomen van ruimtevullende ornamenten, zoals sneeuwvlokken, groepjes van drie punten, drijvende ringen en rozetten, geven net als de bij het koperwerk bekende 'manière criblée' aanwijzingen met betrekking tot de datering ervan. Zo kunnen bijvoorbeeld in de ontwerpen die gebruik maken van riemmotieven heel belangrijke, opeenvolgende ontwikkelingsstadia worden onderscheiden door de precieze vormen van de koppelingen en kruisingen te analyseren. Vaak zijn er op de plaatsen waar de riemversiering de kaderrand raakt constructies zichtbaar die lijken op

op pincetten en scharen. Van 1580 tot omstreeks 1600 is ook dikwijls een 'rond raam' te vinden tussen de pincetten en scharen en het riemmotief en omstreeks 1620-1630 verandert dit in een soort kruis-koppeling.

Afb. 4:

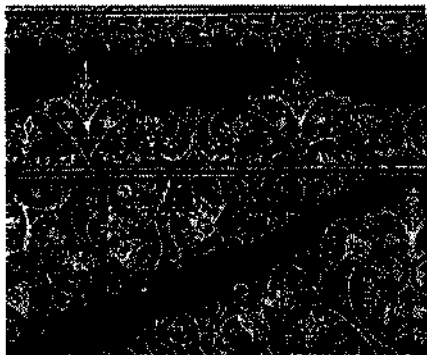
Voorbeeld van een 'rond raam' (klein deel ervan) op een in Parijs gemaakte band uit het begin van de 17de eeuw. Het toont een klein vakje waarin palletjes de uiteinden versieren. Aan de bovenzijde zijn een paar 'slakken' te zien en aan de basis bevindt zich een 'rond raam' dat ook dient als verbindingselement tussen dit deel van de versiering en het overige deel ervan.

begin van de achttiende eeuw ruw uitgevoerd ten opzichte van die welke voorkomen aan het einde van de zeventiende eeuw.

Grondige analyse □ Vanwege de korte omvang van dit artikel was het niet mogelijk heel gedetailleerd in te gaan op de vele aspecten van ieder voorwerp, iedere stijl of motief. Ik heb mijn best gedaan een goed inzicht te geven hoe je veel kunt bereiken door een grondige analyse van de goudstempeling op boekbanden. Daarbij kon ik niet alles vermelden, wel heb ik diverse zaken benoemd naar aanleiding van mijn eigen bevindingen met betrekking tot de duiding van de diverse tijdsperiodes waarin een en ander zich afspeelde. Desondanks zijn al mijn beweringen gestoeld op grondige analyse. Het zal waarschijnlijk wel duidelijk zijn dat dit onderwerp mij in hoge mate boeit. In de eerste plaats vanwege de bepaalde stijlen van boekbandversiering in relatie met de modegrillen van de tijd, en in de tweede plaats vanwege de ontdekking dat er in ieder ontwerp duidelijke indicatoren zijn voor de tijd waar in het boek werd gebonden, onafhankelijk van de (geografische) locatie waar dat gebeurde.

Sommige motieven komen maar heel kort voor: de 'overhangende lotus' bijvoorbeeld gedurende 1550-1560, spinwebben in het midden van de achttiende eeuw, tuinpadontwerpen en hele lange, rechte bloemstelen in het begin van de achttiende eeuw. Een ander aspect van stempelpersiering waaraan veranderingen in de tijd kan worden afgelezen betreft de kwaliteit van de versiering: meer met betrekking op het vakmanschap van de tekenaar dan op de kwaliteit van het goudstempelen. De waaivormen op de hoeken en het knooppwerk dat als koppeling wordt gebruikt zijn aan het

Ik kan concluderen dat ik erin ben geslaagd aan te tonen dat het mogelijk is chronologische aanwijzingen af te leiden uit de bandversiering, louter door deze grondig te analyseren zodat je binnen een marge van tien jaar de datum van binden en versieren kunt vaststellen. Maar ook dat deze werkwijze een kader schept waar binnen het mogelijk is de datering van boekbanden, waarbij bepaalde aspecten afwijken van de verwachte normen, in twijfel te trekken en misschien wel te herzien.

Afb. 5:

*Kant motief op een Engelse band
uit de periode c. 1670-75.*

Het zeer delicate goudwerk heeft de uitstraling van Vlaams kant.

* Ian Andrews werkte als natuurkundige en heeft veel wetenschappelijk onderzoek verricht. Daarna raakte hij geïnteresseerd in de techniek van het handboekbinden. Hij volgde boekbindopleidingen aan West Dean College, Engeland, en specialistische cursussen voor vergulden en restaureren. Zijn interesse gaat voornamelijk uit naar de ontwikkeling van de diverse versieringsstijlen bij het vergulden. Dit artikel is gebaseerd op een korte samenvatting van enkele resultaten van een omvangrijke onderzoeksstudie waarmee hij zich heeft bezig

gehouden. Doel was het karakter te onderzoeken van de veranderingen in de (stijlen van) goudversiering met het oog op de tijd waarin een boek werd gebonden.

Het hier gepubliceerde artikel werd met toestemming van de schrijver bewerkt en vertaald door Henk Francino.

Henk Francino

Vakbekwaam Handboekbinder®

BINDEN – CONSERVEREN – RESTAUREREN

achter de muren vispoort 46 nl-7411 sm deventer

t: ++(0)570 - 61 12 98 / 61 12 82

f: ++(0)570 - 61 12 39

e: boekbehd@daxis.nl

bezoek op afspraak

geassocieerd-lid van Restauratoren Nederland